

Наумов Сергій Олександрович

доктор історичних наук, професор
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Майдан Свободи, 4, 61022, Харків, Україна
Email: s.o.naumov@karazin.ua
ORCID: 0000-0002-0289-4357

Ланько Дар'я Володимирівна

магістриня історії, аспірантка
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Майдан Свободи, 4, 61022, Харків, Україна
Email: darya.lanko@gmail.com
ORCID: 0000-0002-0735-3808

**ДО ПИТАННЯ ПРО «ПРОВОКАТОРСТВО»
В'ЯЧЕСЛАВА ЗАЙКИНА**

У статті досліджується раніше актуалізоване в історичній та публіцистичній літературі питання про можливу причетність відомого історика, вихованця Харківського університету В'ячеслава Заїкина до так званого «провокаторства» в роки Першої світової війни. В українській історіографії, на відміну від російської, агентурна діяльність імперських правоохоронних органів практично не вивчається. Існують великі труднощі з необхідними джерелами, які або відсутні, або недоступні. Сенс дослідження полягає у спробі співставити відомі звинувачення на адресу В. Заїкина, висловлювані його сучасниками, з жандармськими документами, насамперед агентурними донесеннями, про діяльність українських молодіжних осередків, до яких він міг бути чи був причетний. Такий підхід не гарантує точної відповіді на ключове питання, але, принаймні, дає можливість зробити певні кроки в цьому напрямку: з'ясувати, чи взагалі була можлива ситуація «провокаторства» за участі В. Заїкина (і в такий спосіб виключити протилежне); встановити (не)можливість надання ним агентурної інформації через співставлення її з обставинами його життя й діяльності; визначити відповідність змісту цієї інформації статусу

і зв'язкам В. Заїкіна в українських організаціях тощо. В результаті проведеного дослідження було встановлено: якість інформації в агентурних донесеннях відповідає можливостям В. Заїкіна, його місцю в українському молодіжному середовищі Харкова; дуже підозріло виглядає відсутність у жандармських документах згадок про самого В. Заїкіна; для категоричних висновків бракує підстав через недостатність і суперечливість наявної інформації.

Ключові слова: *В'ячеслав Заїкин, провокаторство, українські молодіжні організації, Харків, Перша світова війна.*

В'ячеслав Заїкин – постать відома в науковому світі, про нього написано доволі багато (Hvat' 1998; Portnov 2004, 2011 etc.). Свого часу О. Оглоблин зауважував, що «В'ячеслав Заїкин посідає особливе місце серед істориків цього покоління» (Ohloblyn 2003, 120); на О. Прицака він справляв враження ученого «великого формату»; польський історик М. Тирович згадував його як «прекрасного медієвіста» (Portnov 2011, 122). За оцінкою А. Портнова, В. Заїкин – «один із найцікавіших українських істориків церкви та один із найвлучніших рецензентів та найдопитливіших історіографів» (Portnov 2011, 107). З іншого боку, навіть у Харківському університеті – його alma mater – В. Заїкин мало відомий. Тим часом він заслуговує на присутність хоча б тому, що був серед перших пропагандистів особливої ролі Харківського університету в українському національно-культурному житті (Zaikyn 1925).

Дослідники біографії В. Заїкіна неодноразово вказували на її несподівані, драматичні повороти, загадковість його життєвого і творчого шляху, схильність до містифікації тощо. Ця стаття присвячена одному з найбільш гнітючих моментів у його житті: звинуваченням у провокаторстві за царату (провокаторами тоді називали «внутрішніх», таємних агентів поліції в нелегальному середовищі). Провокаторство на початку ХХ ст. було поширеним явищем. Проте українськими істориками написано про нього зовсім небагато: для прикладу, в найбільш дотичній до проблеми і фактографічно насиченій монографії О. Сарнацького (Sarnats'kyi 2006) наводяться лише окремі несистематизовані дані. Загальні відомості про організацію розшукової діяльності містяться у нечисленних працях з історії царської поліції (Iarmysh 1992; Vandurka, Hrechenko, Iarmysh 2012 etc.). Показово, що одна з небагатьох (якщо не єдина) дисертацій на цю тему (Fedorov 1992) отримала гриф «для службового користування». Значно багатша російська історіографія проблеми, яка включає в себе різноманітну літературу з історії

жандармських органів та політичного розшуку зокрема (Peregudova 2000; Politicheskaiia politsiia; Kolpakidi, Sever 2010), а також безпосередньо про внутрішню агентуру (Agenturnaia rabota; Chudakova 2010; Konovalov 2019). Не останню роль у цьому відіграють зацікавленість у розробці історії спецслужб Росії, відповідне фінансування та істотно легший доступ до необхідних архівних матеріалів.

Звинувачення щодо В. Заїкіна, на перший погляд, не надто переконливі, тим не менше переслідували його впродовж багатьох років, час від часу підсилюючись. Започаткувала цю «традицію» харківська поетеса й активна учасниця українського руху імперської доби Х. Алчевська (Naumov 1995). Як вона згадувала, під час Лютневої революції 1917 р. до її рук потрапили документи з розгромленого Харківського жандармського управління, серед яких було агентурне донесення про розмову на ««ризиковану тему», що відбулась в присутності цього Заїкіна в мене в хаті». З присутності студента й того, що розмова «була ним викликана», Х. Алчевська зробила категоричний висновок: «Ні на кого іншого підозріння тоді не могло впасти. Отже, ясно, що це він отак мені тоді прислужився». Майже відразу їй трапилась нагода висловити свої звинувачення особисто, причому Заїкин «страшенно почервонів, одразу спалахнув і злібно промовив, мерщій просичав: “Коли б ви не були жєнщина, я б дав вам по пиці”» (Alchevs’ka 1990, 426–427).

З усіх представлених у літературі підозр щодо «провокаторства» В. Заїкіна лише свідчення Х. Алчевської є більш-менш змістовними і через це ключовими у всій історії, тож потребують ретельного аналізу. За бажання їх можна трактувати і як переконливі, і як сумнівні. Про недоведеність підозр на той час свідчить і те, що В. Заїкин упродовж 1917–1918 рр. спокійно, не потерпаючи від звинувачень, закінчив Харківський університет.

Остаточно прояснити ситуацію навряд чи вдасться, проте можна поглибити її розуміння. Спершу варто з’ясувати достовірність події, яку згадувала Х. Алчевська. Під час Першої світової війни мало місце пожвавлення українського молодіжного руху, одним із ключових центрів якого був Харків. Тут діяли щонайменше 16 студентських і учнівських гуртків чисельністю 150–200 осіб, які входили до складу Юнацької спілки, а також її Центральний виконавчий комітет (Naumov 2015, 297). Рівень конспірації в організації не міг бути високим, тож про її діяльність місцеві жандарми мали багато інформації, в тому числі й через «внутрішніх агентів», тобто освідомлювачів, «провокаторів». В архівному фонді Харківського губернського жандармського управління

в ЦДІА України (TsDIAK Ukrainy) зберігаються тисячі аркушів відповідних агентурних донесень, дізнань, оригінальних документів тощо. Активний учасник тих подій Д. Соловей пізніше згадував: «Коли революція відкрила жандармські архіви, то ми з подивом побачили там цілі справи з докладними інформаціями про діяльність Юнацької Спілки...» (Solovei 1974, 72). Після деякої перерви свою роботу з молоддю поновила й Х. Алчевська, у помешканні якої відбувалися регулярні зібрання українського гуртка. Тож і сама «розмова», і витік інформації про неї цілком могли мати місце.

Спробуємо визначити, хоча б на рівні припущення, про яку саме «розмову» йдеться. Загалом гуртки Х. Алчевської були спрямовані на формування національної ідентичності, мали культурно-освітній характер на українському ґрунті. В очах влади це було підозріло, проте не небезпечно. Отже, «ризикована тема» мала бути чимось особливим, екстраординарним і, швидше за все, обговорювалась незадовго до лютневих подій (інакше б уся справа отримала належний розвиток з наступною «ліквідацією»). В агентурних повідомленнях є інформація про подію, що відповідає цим критеріям. На квартирі Х. Алчевської 13 листопада 1916 р. відбулося зібрання «українців», в якому взяли участь представники різних течій національних молодіжних об'єднань. Тема була дійсно «ризикованою»: якщо вірити джерелу, обговорювалось питання про підривну діяльність у тилу російських військ (TsDIAK Ukrainy, f. 336, op. 4, spr. 36, ark. 224 zv., 234). У документі названі 12 прізвищ учасників, які фігурували й у інших донесеннях, проте В. Заїкіна серед них немає. Тож, найімовірніше, він або був відсутній (що заперечується мемуарами – за умови, що йдеться про одну й ту ж подію), або був автором повідомлення і себе, зрозуміло, не називав.

Якщо визнати, що збори 13 листопада – це саме та подія, про яку згадувала Х. Алчевська, набуває особливого значення її ремарка про те, що «розмова» була «викликана», тобто ініційована В. Заїкиним. У донесенні ця роль відводиться О. Синявському – майбутньому видатному українському мовознавцю, який тоді, після полтавського заслання, був екстерном Харківського університету. Він дійсно відіграв визначну роль в українському молодіжному русі Харкова, проте тяжів до помірковано-соціалістичного його крила, ніколи не виявляв схильності до радикальних засобів боротьби. Перебуваючи в Полтаві, він, як згадував Д. Соловей, «мав більше зв'язків із старими полтавськими українцями» (Solovei 1974, 72), а після Лютневої революції став одним із чільних діячів харківського осередку Української партії соціалістів-

федералістів, відомої своєю центристською ідеологією й обережною тактикою. Видається вкрай мало ймовірним, щоб він міг виступати з такими екстремістськими закликами.

Крім того, В. Заїкин згадував, що в 1922 р. на нього нібито подавали доноси в «контрреволюційності» до ДПУ, одним з авторів яких був Антін Синявський – «з давнього часу мій ворог, що мстився мені на кожному кроці за деякі мої необережні вирази, котрі (мимо моєї волі) дійсно трохи не відіграли сумної ролі в його життю» (Portnov 2011, 113). Проте Антін Синявський тут названий помилково: він ніколи не перетинався зі Заїкиним, не мав відношення до харківських подій. Швидше за все, це зробив А. Портнов, який напевне добре знав про дореволюційну активність свого земляка Антіна і, можливо, не знав про роль Олексія в українському русі. Але якщо так учинив В. Заїкин, то це виглядає дуже підозріло – наче він спеціально спрямовував читача на хибний шлях, унеможливаючи з'ясування справжніх причин ворожнечі. О. Синявський, як і Х. Алчевська, Д. Соловей та інші учасники українського підпілля, у 1917 р. міг мати доступ до жандармських документів і встановити автора численних повідомлень про свою (чи приписувану йому) діяльність. У такому випадку стає зрозумілим, про яку «контрреволюційність» В. Заїкина в тих «доносах» про нього могла йти мова – якісь інші підстави назвати важко. Ця версія роз'яснює і натяк Заїкина («трохи не відіграли сумної ролі в його життю»): на основі агентурної інформації О. Синявський у лютому 1917 р. був заарештований (Derzhavnyi arkhiv Kharkivs'koi oblasti, F. 3, op. 287, spr. 6078, ark. 65), і можна лише уявити, яке покарання на нього очікувало, якби не революція.

Взагалі пропозиції, які нібито звучали в листопаді 1916 р., виглядають невідповідними не лише поглядам О. Синявського, а й у цілому ідеології і практиці українського руху імперської доби. Ультрарадикальні й нереалістичні за змістом, висловлені від імені фантастичного «Стокгольмського комітету» неіснуючої «УНПСР», супроводжувані обіцянками великих грошей, вони більше скидаються на провокацію. У такому разі свідчення Х. Алчевської, поєднані зі змістом агентурних повідомлень, можуть бути інтерпретовані таким чином: псевдоЗаїкин (називаємо його так через недоведеність) ініціював кілька зібрань українських активістів зі суто провокаційною метою – дати матеріал для майбутніх звинувачень і арештів, а потім повідомив про це жандармів, перекинувши свою роль на О. Синявського. Можливо, тут доречно ще раз згадати про схильність В. Заїкина до містифікацій, розігрування різних ролей та ін.

Висловлені версії спонукають до подальших питань. Перше з них: чи був В. Заїкин настільки авторитетною постаттю в українському молодіжному русі, щоб відігравати таку важливу роль? Як і в інших випадках, відповіді можуть бути діаметрально протилежними, в залежності від авторської оптики, актуалізованих джерел. Сам В. Заїкин заявляв, що він був українським активістом радикальних поглядів упродовж багатьох років. Щоправда, ці свідчення при верифікації виявляються проблематичними. Перше з них стосується його заяви про публікацію в харківському «Снопі» М. Міхновського (1912 р.) статті «Сучасний стан і перспективи українського національного руху» та рецензії на одну з історичних праць М. Грушевського. Воно викликає сумнів апіорі: публікації такого рівня були не під силу 16-річному гімназисту, який до того ж, швидше за все, не мав тоді жодних зв'язків з українським рухом. Та й таких текстів у тижневику не було (Portnov 2011, 110). Узагалі публіцистична діяльність В. Заїкина до революції дуже сумнівна. Не відома жодна публікація того часу, яка була б ним підписана; у ґрунтовному словнику О. Дея наводяться чотири криптоніми В. Заїкина, але всі вони стосуються пізнішого часу (Dei 1969, 82, 83, 274, 428, 470).

Втім, сам В. Заїкин доводив, що він «самостійник з передвоєнних часів», і стверджував: «В 1916 р. видана була нелегальна збірка моїх оригінальних та перекладених з німецької та болгарської поезій українського патріотично-самостійницького та германофільського напрямку» (Portnov 2011, 113). Підтвердження цих слів означало б, що він дійсно належав до проводу української молоді в Харкові і був репрезентантом радикальних поглядів. В агентурному донесенні за серпень 1916 р. є інформація про збірку «Самочинна Україна», видану харківськими «мазепинцями» (Юнацькою спілкою). Але опис її змісту істотно відрізняється: переважно статті й лише декілька віршів, перекладених з болгарської і польської мов та оригінальних. Агент називав і можливих авторів, але не В. Заїкина; зокрема, вірші приписувались А. Ковалівському (TsDIAK Ukraine, f. 336, op. 4, spr. 36, ark. 204 zv.) – майбутньому видатному сходознавцю, якого В. Заїкин називав своїм великим приятелем. Оскільки самої брошури виявити не вдалось, можна лише здогадуватись, яка з цих версій ближча до істини; нам видається, що агентурна – хоча б тому, що синхронна і значно конкретніша, а слідів «заїкинської» книжки ніде немає. У такому разі підтверджуються лише причетність В. Заїкина до кола «спілчан» та його обізнаність про брошуру. Якщо брошура існувала насправді, це означає, що його роль як інформатора не виключається;

якщо ж вона була вигадана, то в такому випадку «згадати» про неї міг тільки сам агент...

Та все ж є підстави вважати, що В. Заїкин не просто брав участь в українському юнацькому русі, а посідав у ньому помітне становище, був близьким до його лідерів. Вже йшлося про його стосунки з О. Синявським (був головою Української студентської громади, належав до Українського соціалістичного колективу тощо), А. Ковалівським (секретар ЦВК Юнацької спілки, засновник Українського національного кола), Х. Алчевською. Сюди можна додати О. Мицюка (у майбутньому одного з чільних діячів УПСФ), який належав до проводу Юнацької спілки. У 1927 р. він, будучи в еміграції, публічно виступив на захист В. Заїкина від звинувачень у провокаторстві, заявивши: «Ми одночасно вчилися в Харківському університеті і тоді вже В. М. Заїкин був ідейним українцем, активно себе проявляючим» (Portnov 2011, 116).

Констатація певної статусності В. Заїкина набуває принципового значення, якщо взяти до уваги надзвичайну поінформованість поліції про діяльність українських молодіжних організацій в роки Першої світової війни. В агентурних донесеннях загалом названо сотні прізвищ юнаків і дівчат – і лідерів, і рядових учасників, і випадкових людей. Наприклад, лише в одному донесенні агента «Звонова» від 21 вересня 1915 р. було охарактеризовано 33 особи, причетні до Українського незалежного кола та студентської громади (TsDIAK Ukraine, f. 336, op. 4, spr. 20, ark. 152–153). Проте В. Заїкина серед них немає. Не зачепили його й неодноразові поліцейські «ліквідації» стосовно українських молодіжних організацій, яким передувало тривале відстеження усіх контактів підозрюваних, а самі «ліквідації» були доволі масовими (так, у ніч на 22 січня 1916 р. відбулись обшуки у 21 особи (TsDIAK Ukraine, f. 336, op. 4, spr. 35, ark. 143) – це тільки ті, хто обґрунтовано підозрювався в нелегальній діяльності). В. Заїкин не фігурує й у списках українських діячів Харкова, які складались у жандармському відділенні: останній за часом, датований лютим 1917 р. «Список осіб, відмічених у Харкові по українських організаціях» теж його «ігнорує» (TsDIAK Ukraine, f. 336, op. 1, spr. 4500, ark. 14–14 zv.). Крім того, виходить, що його прізвище не було названо й під час дізнань. Важко знайти логічне пояснення такої нереальної «невидимості» юнака без особливих навичок конспіративної роботи в його протистоянні з досвідченими жандармськими кадрами впродовж кількох років війни, в умовах тотального переслідування українського руху. Проте якщо припустити, що він був таємним агентом, то все стає на свої місця...

Нарешті, слід зупинитися на агентах, як спеціалізувалися на українських молодіжних організаціях. Крім уже згаданого «Звонова», який фігурує в документах епізодично, постійним і дуже втасмниченим жандармським інформатором був «Золотарьов». Його донесення відзначались високим рівнем достовірності, витримували обов'язкову перевірку і часто лягали в основу аналітичних довідок і донесень начальника Харківського губернського жандармського управління. Не можна виключати того, що «Звонов» і «Золотарьов» могли бути однією особою, а співпадіння початкової «З» з прізвищем В. Заїкіна могло не бути (але могло й бути) випадковим.

Простежуються певні паралелі між діяльністю «Золотарьова» й біографією В. Заїкіна. Інформаційно насичені повідомлення «Золотарьова» (можливо, не перші) припадають на грудень 1914 р. Вони стосувалися конференції студентських і учнівських гуртків Харкова: агент розповів про її склад, додавши резолюцію, яку отримав від А. Ковалівського (TsDIAK Ukrainy, f. 336, op. 4, spr. 4, ark. 259–269). Судячи зі змісту й характеру повідомлення, агент був особисто знайомий із деякими учасниками конференції (які й стали джерелом інформації), проте відношення до неї не мав. У січні 1915 р. він подав розширену й уточнену інформацію про учасників конференції, назвавши, зокрема, й О. Мицюка (TsDIAK Ukrainy, f. 336, op. 4, spr. 20, ark. 3). Схоже, «Золотарьову» вдалося проникнути в гурткове середовище, що дало йому можливість збирати потрібні відомості. У травні 1915 р. він надав вичерпні дані про II конференцію гуртків (квітень 1915 р.), на якій було створено Юнацьку спілку. До жандармів потрапили протоколи конференції, звіти гуртків, структура Юнацької спілки, відозва її ЦК, програма самоосвіти тощо (TsDIAK Ukrainy, f. 336, op. 4, spr. 20, ark. 38–58). Очевидно, що агент був або одним з учасників конференції, або, принаймні, близьким до них, тобто належав до гурткового активу. Вже за тиждень він повідомляв про намір А. Ковалівського створити Українське національне коло і додав його програму, написану А. Ковалівським і «оброблену» В. Алексеєнком (TsDIAK Ukrainy, f. 336, op. 4, spr. 20, ark. 66–68 zv.). Ступінь доступу до інформації, її достовірність, деякі ексклюзивні подробиці (наприклад, про те, що А. Ковалівський поїхав до батьків у Валуyki, про роль маловідомого В. Алексеєнка, а пізніше – про його несподівану смерть) свідчать, що агент належав до цього середовища, добре знав його «зсередини» і користувався довірою.

Загалом усі ці факти добре узгоджуються з біографією В. Заїкіна. Після закінчення III Харківської гімназії він у 1914 р. вступив на

юридичний факультет Харківського університету (Spisok 1915, 78), паралельно навчався на історико-філологічному факультеті (Portnov 2011, 109). Якби він невдовзі став інформатором, було б логічно очікувати результатів його «роботи» через нетривалий проміжок часу: по-перше, жандарми були зацікавлені в оперативності агентів – і через загрозу викриття, і тому, що останні отримували гроші від управління; по-друге, українське учнівсько-студентське середовище було добре йому відоме, й він міг отримувати відомості від своїх знайомих, навіть не будучи особливо втаємниченим. Нагадаємо, що «Золотарьов» у грудні 1914 р. став надавати змістовну інформацію, отриману від інших. Ними могли бути якраз згадані в донесеннях люди, близькі до В. Заїкина: В. Алексеєнко, який одночасно з ним закінчив III гімназію і вступив до Харківського університету (Spisok 1915, 6), й А. Ковалівський, який пройшов такий же шлях роком пізніше (Spisok 1916, 114). Приятельські стосунки з останнім давали можливість В. Заїкину отримувати від нього документи конференцій та докладні відомості про Українське національне коло, про які повідомляв «Золотарьов». Крім того, зв'язки й рекомендації від друзів, радикальні висловлювання й активна діяльність В. Заїкина (якщо вірити його власним свідченням) забезпечили йому авторитет і помітне місце серед української молоді Харкова, а отже, й безпосередній «інсайдерський» доступ до багатьох її справ. Не зайве буде ще раз звернути увагу на названих активістів: всі вони були пов'язані з В. Заїкиним.

Отже, співставлення агентурних донесень і «лінії життя» В. Заїкина засвідчує, що якість інформації в донесеннях відповідала його можливостям; не виявлено якихось моментів, які б спростовували його агентурну діяльність; дуже підозріло виглядає відсутність у донесеннях (і загалом у жандармських документах) згадок про самого В. Заїкина. Усе це збільшує вагомість звинувачень на його адресу. Проте для категоричних, тим більше остаточних висновків бракує підстав через недостатність потрібної інформації та її суперечливість.

Але це не єдина складність у з'ясуванні питання про можливе провокаторство В. Заїкина. Доводиться зважати ще й на такий собі «інформаційний шум», який начебто прямо не стосується проблеми, проте впливає на її сприйняття.

Зокрема, своєрідності та ще більшої заплутаності всій ситуації додає присутність у жандармських документів ще однієї особи, яка підозрювалась у провокаторстві, з подібним прізвищем – О. Заїко (Заїка). Цей учень Харківського реального училища родом із Белгородського повіту потрапив у поле зору жандармів, коли 23 серпня

1915 р. з'явився до них у Києві й розповів про діяльність Юнацької спілки та свій намір убити одного з високопоставлених царських сановників (TsDIAK Ukraine, f. 336, op. 1, spr. 4330, ark. 188–188 zv.). Був ув'язнений у Харкові, де місцеві жандарми дійшли висновку про наявність у нього певних психічних відхилень (манію величі зокрема), й у грудні юнака звільнили (TsDIAK Ukraine, f. 336, op. 4, spr. 35, ark. 38–39). На початку 1916 р. з'явилась інформація про існування у Белгороді українського гуртка, одним із керівників якого називався О. Заїко, проте у підготовленому згодом списку членів гуртка його прізвище вже відсутнє (TsDIAK Ukraine, f. 336, op. 4, spr. 36, ark. 30–31, 59–60). Не виключено, що саме тоді він був завербований. На початку 1917 р. в агентурних донесеннях по Харкову неодноразово повідомлялось про активність якогось «гімназиста Олеся» та його причетність до радикального молодіжного крила – так званих «народних соціалістів», з якими пов'язувались О. Синявський та Х. Алчевська, і Українського незалежного кола А. Ковалівського (тобто до середовища, з яким був тісно пов'язаний В. Заїкин). У лютому з'явилися дані про те, що у провалі українських осередків, який призвів до чергової «ліквідації», підозрюється «гімназист Олесь, який виявився Заїкою», та про майбутній «товариський суд» над ним (TsDIAK Ukraine, f. 336, op. 2, spr. 97, ark. 101–107 zv.).

Наведений матеріал спонукає до чергової низки питань і зауважень. Що означає вислів «гімназист Олесь, який виявився Заїкою»? Якщо розуміти це буквально, виходить, що в підпільному середовища були відомі окремо «гімназист Олесь» і «Заїка» (останній, схоже, як провокатор), проте до певного часу не вдавалося встановити, що це одна й та ж особа. У такому разі, чи могли звинувачення на адресу В. Заїкина стати наслідком непорозуміння (його сплутали з О. Заїкою)? Напевне, ні, адже й Х. Алчевська, й О. Синявський знали і звинувачували його особисто, виходячи з того, що саме він міг зробити. З іншого боку, видається малоймовірним (але не неможливим), щоби у достатньо вузькому гуртковому колі одночасно працювали двоє людей із майже однаковими прізвищами, й на це ніхто не звернув увагу. І зовсім мала вірогідність присутності в цьому середовищі таких двох жандармських агентів. То чи не міг В. Заїкин у лютому 1917 р., відчуваючи насування революції і прагнучи перестраховатися (а також через свою любов до містифікації?) скористатися присутністю О. Заїки, щоб «перекласти» на нього можливі підозри у провокаторстві? Виключати такий варіант не можна, й це могло би бути непоганим ходом для белетристики, проте жодного підтвердження у цієї версії наразі немає.

Побічна, але потенційно важлива складова заїкинської історії пов'язана з неясними, несподіваними, нерідко незбагненими, а то й підозрілими сюжетами його біографії. З першого курсу університету В. Заїкин був звільнений від оплати за навчання, а на другому курсі отримував стипендію – у «Списку студентів» зазначено «Філонова» (Spisok 1916, 92). Так могло бути з нужденним студентом, проте А. Портнов, який ретельно простудював спогади й листи В. Заїкіна, ніде не згадує про його скрутне матеріальне становище чи підробітки «на уроках», типові для тогочасного студентства. Та й стиль життя цього студента не вказує на відволікання на заробітки: крім нелегальної діяльності, багато й успішно займався науковою роботою, за яку був нагороджений золотою медаллю, двома преміями імені Каченовського та двома почесними відзнаками, блискуче закінчив університет (Portnov 2011, 109–110). То чи не могла бути ця матеріальна забезпеченість винагородою за його специфічні послуги? Питання швидше риторичне, бо відповіді на нього ми не отримуємо, мабуть, ніколи.

Один із біографічних сюжетів пов'язаний з утечами – інакше це не назвати – В. Заїкіна з Харкова. Вперше це сталося у 1920 р. Причина виїзду з Харкова, як і подальшого повернення, невідома. Сам В. Заїкин розповідав про все це суперечливо. За його словами, він поїхав на Кубань (що можна було б пояснити втечею свідомого українця від більшовицького терору за межі УСРР, але все-таки на українську землю, як сприймалась тоді Кубань), де працював викладачем Донського педагогічного інституту (Portnov 2011, 112). Проте цей інститут знаходився в Новочеркаську – столиці Війська Донського і білого руху на Півдні Росії. З іншого боку, В. Заїкин, схоже, побував на Кубані, бо пізніше згадував поради, отримані від Б. Кістяківського, який працював у Катеринодарі та помер там наприкінці квітня 1920 р. після тяжкої хвороби й операції. Враховуючи, що Новочеркаськ був зайнятий більшовицькими військами в січні 1920 р., сусідній Ростов-на-Дону – наприкінці лютого, а Катеринодар – у середині березня, виходить, що В. Заїкин прибув у регіон мало не в їхньому ар'єргарді, а можливо, навіть перетинав лінію фронту. Ці неясності й невідповідності породжують сумніви в точності й щирості свідчень В. Заїкіна. Але дізнатися, що спонукало його залишити Харків і поневірятися разом із матір'ю у прифронтовій смузі, приховувати причину цього, як і місце та обставини свого перебування на Півдні, без нього самого неможливо. Серед версій знайдеться місце і для «провокаторської» – якщо тлумачити ті події як втечу від можливого викриття й покарання. Вона тим більше має право на існування, що, як

уже згадувалось, наступний виїзд із Харкова (після дуже нетривалого, щонайбільше кілька місяців, перебування в місті) у 1922 р. до Польщі, був для В. Заїкіна, за його власними словами, справжньою втечею від звинувачень у «контрреволюційності» (тобто провокаторстві, на нашу думку), а отже, і неминучої розправи.

Проте погана слава наздогнала його й за кордоном: у 1927 р. в газеті «Express Rogашу» з'явилася замітка «Варшавський професор православного богослов'я – колишній провокатор царської охоранки» (згодом її передрукувала еміграційна «Українська нива»). В. Заїкин одразу відреагував на публікацію, звернувшись до окружного суду в Варшаві з проханням притягти редактора газети до відповідальності за наклеп (Portnov 2011, 116). Чим закінчилась уся справа, невідомо.

Перебування В. Заїкіна за кордоном – це ще один сюжет, який певною мірою може бути дотичним до питання про його можливе провокаторство дореволюційних часів. Він там неодноразово викликав підозру своєю поведінкою, то зближався, то поривав із людьми з різного, часто ворогуючого середовища, причому не тільки українського різних відтінків (УНРівського, гетьманського, православного, греко-католицького тощо), а й проросійського та полонофільського, а після 1939 р. – і радянського. У поєднанні з його метаннями 1920–1922 рр. у радянській країні все це виглядає якось дивно, а в контексті проблеми статті й підозріло. А тут ще й чергові звинувачення в агентурній діяльності, вже на радянську та німецьку розвідку (Portnov 2004, 94; Portnov 2011, 117). Все це справді скидається на ситуацію людини, яка міцно «сидить на гачку» у спецслужб або ж добровільно працює на них – в обох випадках це могло бути продовженням попередньої практики.

На завершення мусимо погодитися з найбільш плідним дослідником життя В. Заїкіна: «Того, хто мусив приховувати власне “я” від сучасників, не конечно розгадають нащадки»; «сьогодні важко з певністю сказати, чи Заїкин сам провадив свою гру, чи ним грали...» (Portnov 2004, 107; Portnov 2011, 107). Завдання встановити його (не)причетність до поліцейської провокації за царату на сьогодні, за актуалізованої джерельної бази, нездійсненне. Існує доволі підстав для підозр, але немає достатніх – для ствердження; ще менше їх для спростування. Та чи означає це, що проведена робота була марною? Є сподівання, що ні, що наведені у статті матеріали привернуть увагу дослідників, пошук у цьому напрямку продовжуватиметься, і не тільки щодо особистості В. Заїкіна, а загалом стосовно провокаторства як феномена суспільного руху імперської (і не лише) доби.

References / Бібліографія

Agenturnaia rabota politicheskoi polititsii Rossiiskoi imperii, 1880–1917. Sb. dokumentov. Moskva, 2006. (In Russian)

Агентурная работа политической полиции Российской империи, 1880–1917. Сб. документов. Москва, 2006.

Alchevs'ka, Kh. Avtobiohrafia «Spomyny i zustrichi». U kn.: Kh. Alchevs'ka. *Tvory.* Kyiv, 1990, s. 414–432. (In Ukrainian)

Алчевська, Х. Автобіографія «Спомини і зустрічі». У кн.: Х. Алчевська. *Твори.* Київ, 1990, с. 414–432.

Vandurka, O. M., Hrechenko, V. A., Iarmysh, O. N. *Politsiia v Ukraini: istoriko-pravove doslidzhennia (pochatok XVIII st. – 1917 r.).* Kharkiv, 2012. (In Ukrainian)

Бандурка, О. М., Греченко, В. А., Ярмиш, О. Н. *Поліція в Україні: історико-правове дослідження (початок XVIII ст. – 1917 р.).* Харків, 2012.

Chudakova, M. S. *Sekretnaia agentura Departamenta polititsii (1907–1917 gg.). Novyi istoricheskii vestnik [The New Historical Bulletin], no. 23, 2010, s. 22–35.* (In Russian)

Чудакова, М. С. *Секретная агентура Департамента полиции (1907–1917 гг.). Новый исторический вестник, № 23, 2010, с. 22–35.*

Dei, O. I. *Slovyk ukrains'kykh psevdonimiv ta kryptonimiv (XVI–XX st.).* Kyiv, 1969. (In Ukrainian)

Дей, О. І. *Словник українських псевдонімів та криптонімів (XVI–XX ст.).* Київ, 1969.

Derzhavnyi arkhiv Kharkivs'koi oblasti, f. 3, op. 287, spr. 6078. (In Ukrainian)
Державний архів Харківської області, ф. 3, оп. 287, спр. 6078.

Fedorov, S. E. *Politicheskii rozysk v tsarskoi Rossii v nachale XX v.: sredstva i metody.* Avtoreferat dissertatsii na soiskanie uchenoi stepeni kandidata iuridicheskikh nauk. Khar'kov, 1992. (In Russian)

Федоров, С. Е. *Политический розыск в царской России в начале XX в.: средства и методы.* Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук. Харьков, 1992.

Hvat', I. Z Kharkova – через Varshavu ta L'viv – po kuliu do Chernihova. U zb.: *Filosofs'ki studii: Spetsvypusk zhurnalu «Henez», 1998, s. 6–9. (In Ukrainian)*
Гват', І. З Харкова – через Варшаву та Львів – по кулю до Чернігова. У зб.: *Філософські студії: Спецвипуск журналу «Генеза», 1998, с. 6–9.*

Iarmysh, A. N. *Nabliudat' neotstupno... Administrativno-politseiskii apparat tsarizma i organy politicheskogo syaska v Ukraine v kontse XIX – nachale XX vekov.* Kiev, 1992. (In Russian)

Ярмыш, А. Н. *Наблюдать неотступно... Административно-полицейский аппарат царизма и органы политического сыска в Украине в конце XIX – начале XX веков.* Киев, 1992.

Kolpakidi, A., Sever, A. *Spetssluzhby Rossiiskoi Imperii.* Unikal'naia éntsiklopediia. Moskva, 2010. (In Russian)

Колпакиди, А., Север, А. *Спецслужбы Российской Империи.* Уникальная энциклопедия. Москва, 2010.

Koivalov, F. Ia. *Sekretnaia agentura provincial'nykh gubernskikh zhandarmskikh upravlenii v nachale XX v. (na materialakh Vologodskogo gubernskogo zhandarmskogo upravleniia).* *Historia provinciae – zhurnal regional'noi istorii [Historia Provinciae – the Journal of Regional History],* t. 3, no. 1, 2019, s. 86–145. DOI: 10.23859/2587-8344-2019-3-1-3. (In Russian)

Коновалов, Ф. Я. *Секретная агентура провинциальных губернских жандармских управлений в начале XX в. (на материалах Вологодского губернского жандармского управления).* *Historia provinciae – журнал региональной истории,* т. 3, № 1, 2019, с. 86–145. DOI: 10.23859/2587-8344-2019-3-1-3.

Naumov, S. «Mene ne vykreslyty pry vs'omu bazhanni z istorii niiaк» (Khrystia Alchevs'ka v ukrains'komu natsional'nomu rusi poch. XX st.). *Slovo i chas [Word and Time],* no. 8, 1995, s. 26–32. (In Ukrainian)

Наумов, С. «Мене не викреслити при всьому бажанні з історії ніяк» (Христия Алчевська в українському національному русі поч. XX ст.). *Слово і час,* № 8, 1995, с. 26–32.

Naumov, S. O. *Viina i ukrainci: suspil'no-politychni nastroi v ukrains'komu seredovyshchi Kharkova v roky Pershoi svitovoi viiny.* *Drynovs'kyi zbirnyk [Drinovsky Sbornik],* t. 8, 2015, s. 294–304. (In Ukrainian)

Наумов, С. О. Війна і українці: суспільно-політичні настрої в українському середовищі Харкова в роки Першої світової війни. *Дриновський збірник*, т. 8, 2015, с. 294–304.

Ohloblyn, O. *Ukrains'ka istoriohrafia 1917–1956*. Per. z angl. Kyiv, 2003. (In Ukrainian)

Оглоблин, О. *Українська історіографія 1917–1956*. Пер. з англ. Київ, 2003.

Peregudova, Z. I. *Politicheskii syisk v Rossii (1880–1917)*. Moskva, 2000. (In Russian)

Перегудова, З. И. *Политический сыиск в России (1880–1917)*. Москва, 2000.

Politicheskaia politsiia i politicheskii terrorism v Rossii (vtoraia polovina XIX – nachalo XX vv.). Sb. dokumentov. Moskva, 2001. (In Russian)

Политическая полиция и политический терроризм в России (вторая половина XIX – начало XX вв.). Сб. документов. Москва, 2001.

Portnov, A. V"iacheslav Zaikyn: istoryk iz bahat'ma oblychchiamy. *Zbirnyk Kharkivs'koho istoryko-filologichnoho tovarystva [Collection of the Kharkiv Historical and Philological Society]*, т. 10, 2004, с. 89–112. (In Ukrainian)

Портнов, А. В'ячеслав Заїкин: історик із багатьма обличчями. *Збірник Харківського історико-філологічного товариства*, т. 10, 2004, с. 89–112.

Portnov, A. *Istorii istorykiv: Oblychchia i obrazy ukrains'koi istoriohrafii XX stolittia*. Kyiv, 2011. (In Ukrainian)

Портнов, А. Історії істориків: Обличчя й образи української історіографії XX століття. Київ, 2011.

Sarnats'kyi, O. P. *Tsaryzm ta ukrains'ki partii (1900–1917 rr.)*. Zaporizhzhia, 2006. (In Ukrainian)

Сарнацький, О. П. *Царизм та українські партії (1900–1917 рр.)*. Запоріжжя, 2006.

Solovei, D. *Rozhrom Poltavu: spohady z chasiv vyzvol'nykh zmahan' ukrains'koho narodu 1914–1921*. Vinnipeh, 1974. (In Ukrainian)

Соловей, Д. *Розгром Полтави: спогади з часів визвольних змагань українського народу 1914–1921*. Вінніпег, 1974.

Spisok studentov imperatorskogo Khar'kovskogo universiteta na 1914–1915 akademicheskii god. Khar'kov, 1915. (In Russian)

Список студентов императорского Харьковского университета на 1914–1915 академический год. Харьков, 1915.

Spisok studentov imperatorskogo Khar'kovskogo universiteta na 1915–1916 akademicheskii god. Khar'kov, 1916. (In Russian)

Список студентов императорского Харьковского университета на 1915–1916 академический год. Харьков, 1916.

Tsentral'nyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv (TsDIAK Ukrainy), f. 336, op. 1, spr. 4330. (In Ukrainian)

Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України), ф. 336, оп. 1, спр. 4330.

TsDIAK Ukrainy, f. 336, op. 1, spr. 4500. (In Ukrainian)

ЦДІАК України, ф. 336, оп. 1, спр. 4500.

TsDIAK Ukrainy, f. 336, op. 2, spr. 97. (In Ukrainian)

ЦДІАК України, ф. 336, оп. 2, спр. 97.

TsDIAK Ukrainy, f. 336, op. 4, spr. 4. (In Ukrainian)

ЦДІАК України, ф. 336, оп. 4, спр. 4.

TsDIAK Ukrainy, f. 336, op. 4, spr. 20. (In Ukrainian)

ЦДІАК України, ф. 336, оп. 4, спр. 20.

TsDIAK Ukrainy, f. 336, op. 4, spr. 35. (In Ukrainian)

ЦДІАК України, ф. 336, оп. 4, спр. 35.

TsDIAK Ukrainy, f. 336, op. 4, spr. 36. (In Ukrainian)

ЦДІАК України, ф. 336, оп. 4, спр. 36.

Zaikyn, V. Kharkivs'kyi universytet. Iogo rolia v kul'turnim i gromads'kim zhyttiu Ukrainy. V 120-ti rokovyny zasnuvannia (1805–1925). *Stara Ukraina*, no. 1-2, 1925, s. 25–28. (In Ukrainian)

Заїкин, В. Харківський університет. Його роля в культурнім і громадським життю України. В 120-ті роковини заснування (1805–1925). *Стара Україна*, № 1-2, 1925, с. 25–28.

Naumov Serhii Oleksandrovyeh

Doctor in Historical Science, Professor
V. N. Karazin Kharkiv National University
4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine
Email: s.o.naumov@karazin.ua
ORCID: 0000-0002-0289-4357

Lanko Daria Volodymyrivna

Master of History, PhD student
V. N. Karazin Kharkiv National University
4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine
Email: darya.lanko@gmail.com
ORCID: 0000-0002-0735-3808

**ON THE QUESTION OF VIACHESLAV ZAIKIN AS
A “PROVOCATEUR”**

The article reexamines the question, previously raised in historical scholarship and journalism, of the possible role of Viacheslav Zaikin, a well-known historian and graduate of Kharkiv University, as a “provocateur” during World War I. In Ukrainian historiography, in contrast to Russian, the work of imperial law enforcement institutions with covert agents has been given little to no attention. The necessary sources are either lacking or unavailable. The purpose of this study was to try and compare the well-known accusations against Viacheslav Zaikin, made by his contemporaries, with gendarmerie documents, primarily agent reports, about the activities of Ukrainian youth organizations in which he may have been involved. This approach does not guarantee an accurate answer to the question. But at least it should enable one to take steps in that direction, namely: to determine whether or not Viacheslav Zaikin’s acting as a “provocateur” was possible at all (and thus to exclude the opposite); to ascertain the (im)possibility of his supplying intelligence to law enforcement by placing it into the context of the circumstances of his life and activities; to determine the correspondence of the contents of this intelligence to Viacheslav Zaikin’s status and connections in Ukrainian organizations, etc. The author’s research establishes that:

a) the quality of information in the agent reports fits Viacheslav Zaikin's capabilities and his place in the Ukrainian youth circles of Kharkiv; b) the fact that Viacheslav Zaikin himself does not figure in gendarmerie documents looks very suspicious; and c) no categorical conclusions can be made due to the insufficiency and inconsistency of the available evidence.

Keywords: *Viacheslav Zaikin, provocateurs, Ukrainian youth organizations, Kharkiv, World War I.*